

SOCIALNE VEŠČINE OTROK IN MLADOSTNIKOV Z OKVARO VIDA

SMILE!

Social Skills Make Inclusive Life Easier

SOCIALNE VEŠČINE OTROK IN MLADOSTNIKOV Z OKVARO VIDA

Ljubljana, 2021

SMILE! publikacija projekta

Vsebino pripravili člani skupine SMILE!

Uredništvo: Marija Jeraša

Oblikovanje: Tanja Rudolf

Tisk: Tiskarna Oman, Kranj

Založnik: Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne

Za založbo: Katjuša Koprivnikar, ravnateljica Centra IRIS

Ilustracije v publikaciji so nastale na podlagi predlog spletne strani www.freepik.com

Naklada: 300 izvodov

1. izdaja

Tiskovina je brezplačna in prosto dostopna na spletnih straneh Centra IRIS.

© Center IRIS

Vse pravice pridržane.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.472-056.262-053.2(082)

SOCIALNE veščine otrok in mladostnikov z okvaro vida :
[Smile! publikacija projekta] / [uredništvo Marija Jeraša]. -

1. izd. - Ljubljana : Center IRIS - Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne, 2021

ISBN 978-961-6590-76-1

COBISS.SI-ID 85268483

VSEBINA

PROJEKT SMILE!	3	
1. VZPOSTAVLJANJE STIKOV	8	
2. OHRANJANJE STIKOV	12	
3. OSEBNI PROSTOR	16	
4. BESEDNO SPORAZUMEVANJE	20	
5. NEBESEDNO SPORAZUMEVANJE	24	
6. EMPATIJA IN ČUSTVA	30	
7. TELESNA DRŽA	34	
8. STEREOTIPNA VEDENJA	37	
9. ZVOČNI OPIS	40	
10. INFORMACIJE O SEBI	44	
LITERATURA	48	

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

"Podpora Evropske komisije za pripravo te publikacije ne pomeni potrditve vsebine, ki izraža le mnenja avtorjev, in Komisija ne more biti odgovorna za kakršno koli uporabo informacij, ki jih vsebuje."

PROJEKT SMILE!

SMILE! je evropski program izobraževanja za strokovne delavce na področju socialnih veščin, ki se ukvarjajo z izobraževanjem otrok z okvaro vida in otroki z več motnjami. Začel se je leta 2018, zaključil pa v letu 2021.

Nasmeh (smile) je znak veselja, radosti, ki ga sprejemamo kot del nebesednega sporazumevanja, za otroke z okvaro vida pa je to izgubljena informacija v medosebni komunikaciji.

Ustrezne socialne veščine ciljne skupine imajo pomemben vpliv na vedenje, samospoštovanje in sprejetje teh oseb v družbi. Socialnih veščin osebe z okvaro vida ne morejo usvajati na enak način kot njihovi videči vrstniki s posnemanjem, poleg tega se informacije, dane preko nebesednega sporazumevanja, izgubijo. Zato lahko prihaja do neustreznih reakcij na področju socialnih veščin – v družbi jih razumejo napačno, njihovo neustrezno vedenje pa se prizanesljivo tolerira. Táko ravnanje osebe z okvaro vida oddaljuje od končnega cilja, to je biti aktiven in enakopraven del družbe ter imeti dobro kakovost življenja.

Opomba:

Ciljna skupina so otroci in mladostniki s slepoto, slabovidnostjo in okvaro vidne funkcije, v nadaljevanju se v besedilih uporablja “otroci z okvaro vida”.

V projektu sta delovali dve partnerski organizaciji, ki sta pridobili sredstva iz evropske projektne sheme Erasmus+:

- **Center IRIS** - Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne – Slovenija

in

- **Budapest school for the Blind** (Vakok Óvodája, Általános Iskolája, Szakiskolája, Készségfejlesztő Iskolája, Egységes Gyógypedagógiai Intézménye, Kollégiuma és Gyermekotthona) – Madžarska.

Projektnim aktivnostim in izobraževanjem se je pridružilo še pet partnerskih organizacij:

- **High School for Visually Impaired in Prague** (Gymnazium pro zrakove postizene a Stredni odborná škola pro zrakove postizene (GOA) – Republika Češka,
- **Jordanstown School** - Severna Irska, VB,
- **Lega del Filo d'Oro Onlus** – Italija,
- **Sight Scotland** – Škotska, VB,
- **The Royal Dutch Visio** (Koninklijke Visio) – Nizozemska.

Eno izobraževanje je izvedla ustanova **Mali dom**, Zagreb, Hrvaška.

Partnerske organizacije so si postavile naslednje cilje:

1. Razviti orodja, ki bi omogočala opazovanje in analizo rezultatov opazovanja ciljne skupine, doprinesla bi tudi k razumevanju ciljne skupine.
2. Študije dobrih in slabih primerov, s pomočjo katerih bi ugotovili, kateri so glavni izzivi na tem področju.
3. Izboljšati kvaliteto učenja socialnih veščin z izmenjavo obstoječih gradiv in strategij.
4. Usvajati nova znanja in tako izboljšati strokovne kompetence na področju učenja socialnih veščin.
5. Pripraviti gradiva, ki bodo promovirala dobro prakso in spodbujala vključenost ciljne skupine pri strokovnih delavcih v izobraževanju in ostali zainteresirani javnosti (npr. starši, učitelji inkluzivnih šol).
6. Zmanjšati stres strokovnih delavcev in povečati občutek samozavesti, ker bodo tako lažje usmerjali razvoj socialnih veščin.
7. Izboljšati kvaliteto življenja in možnosti za enakopravno vključitev ciljne skupine v družbo.

Strokovni delavci, ki delamo na področju izobraževanja otrok z ovaro vida (tudi z več motnjami), se zavedamo, da socialne veščine močno vplivajo na možnosti ciljne skupine, da se integrira v družbo v času šolanja in kasneje, ko odrastejo. Vsak korak, ki ga naredimo pri izboljšanju tega področja, je nadaljni korak na poti k uspešni vključenosti.

Upamo, da bo ta knjižica pripomogla k razumevanju, kako pomembno je to področje razvoja, in vam ponudila nasvete, kako določene aktivnosti vključiti v vaše vsakodnevno delo.

Delovna skupina SMILE!

Kontakt: Center IRIS
Langusova ulica 8, Ljubljana
Slovenija
tel: +386-1-244-27-50
www.center-iris.si

AVTORJI:**Center IRIS:**

Marija Jeraša, Mateja Maljevac, Tina Kastelic,
Damjana Oblak, Sara Češarek, Ana Mohorko,
Dragana Žunič, Nastja Strnad, Katjuša Koprivnikar,
Anja Pečaver, Peter Rot, Gašper Tanšek.

Budapest school for the Blind:

Katona Krisztina, Somorjai Ágnes, Varró Andrea,
Gyulai Andrea, Rozsmann Éva, Brumbauer Magdolna.

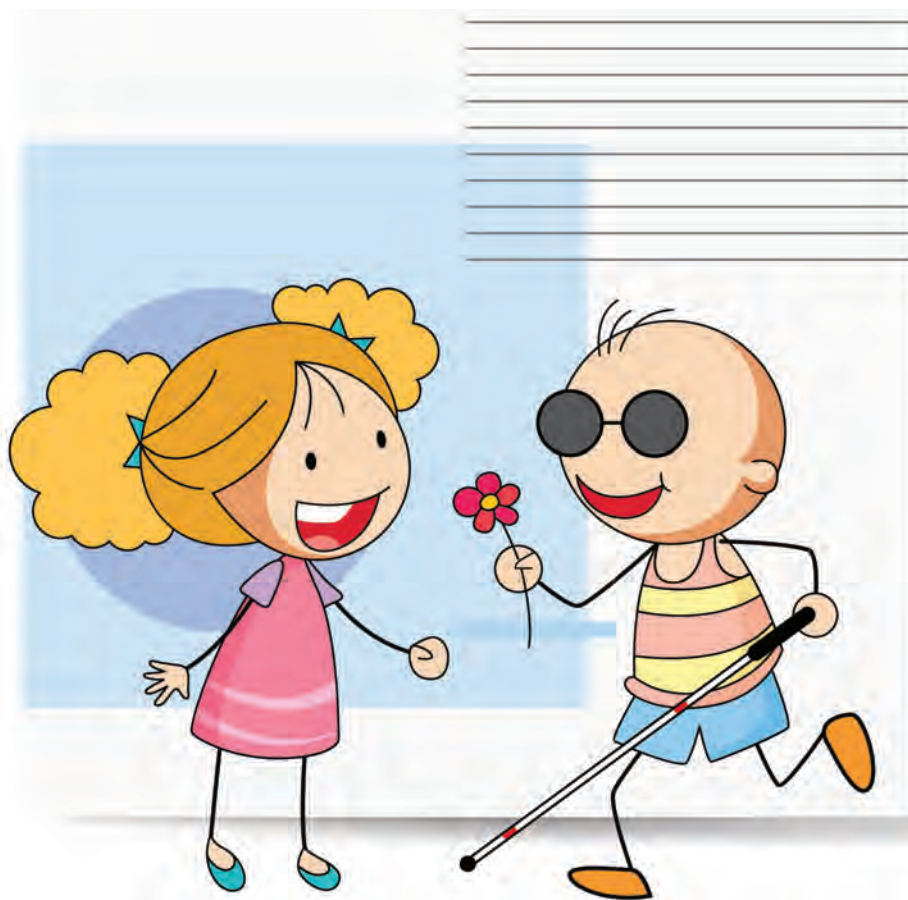
Posebna zahvala članom projektnih skupin Smile! in Smile too:

- Koninklijke Visio (The Royal Dutch Visio) – Nizozemska,
- Gymnazium pro zrakove postizene a Stredni odborná škola pro zrakove postizene (GOA) – Republika Češka,
- Jordanstown School - Severna Irska, VB,
- Sight Scotland – Škotska, VB,
- Lega del Filo d'Oro Onlus – Italija,
- Mali dom, Zagreb – Hrvaška.

VZPOSTAVLJANJE STIKOV

PRVI KORAK, PRISTOPANJE,
IZMENJAVA INFORMACIJ

KAJ JE TO?

Glede na Mednarodno enciklopedijo o sporazumevanju (2008) je vzpostavljanje le tega prvi korak, ki ga naredimo, da navežemo stik z osebo, ki jo prvič srečamo. Osebi se lahko približamo iz dveh razlogov: ali da navežemo prijateljski stik oziroma odnos ali da pridobimo določene informacije, na primer vprašamo po naslovu.

Socialna interakcija je pomemben dejavnik v našem življenju in osebnem razvoju. Vzpostavljanje sporazumevanja je prvi korak k uspešni socialni interakciji. Najbolj pogost način za vzpostavitev sporazumevanja z neznancem je vzpostavitev očesnega stika, ki pove, da smo pripravljeni na pogovor.

KATERI IZZIVI SE POJAVIJO PRI VZPOSTAVLJANJU SPORAZUMEVANJA?

Vzpostavitev sporazumevanja je zelo težka, ker otroci z okvaro vida ne morejo dostopati do vidnih in nebesednih informacij od ljudi okoli sebe.

Imajo manjše možnosti izbire prave osebe, s katero bodo začeli sporazumevanje.

Otroci z okvaro vida nikoli ne vedo, kako se bo odzvala druga oseba.

Pogosto občutijo negotovost in tesnobo.

Kako začne sporazumevanje oseba, ki ne vidi?

1. Ugotoviti mora, da je blizu nekdo, s katerim se lahko pogovarja:
 - Uporabi slušne informacije iz okolja.
 - Uporabi vonj za pridobivanje dodatnih informacij.
 - Razvije občutek, da je nekdo zasedel prostor ob njej.
 - Uporablja ostanke vida.
2. Zavedati se mora načinov, kako začeti sporazumevanje v različnih družbenih situacijah:
 - Besedno: uporaba naučenih besednih zvez za ugotavljanje, ali je nekdo tam in je odprt za pogovor – odvisno od situacije. To je potrebno je vaditi preko igre vlog.
 - Nebesedne strategije: obračanje obraza proti posamezniku in nasmeh, korak nazaj ali naprej ...
3. Izbira določene osebe za začetek pogovora:
 - Všečnost glasu osebe.
 - Všečnost načina govora osebe.
 - Podobni interesi.
 - Bližina.

NASVETI

Kako se NE sporazumevamo z otroki z okvaro vida?

1. Tema je usmerjena samo na primanjkljaj – imajo tudi druge interese, sposobnosti!
2. Pomilovanje – se sliši v našem glasu.
3. Ignoriranje ali izogibanje kontaktu.
4. Kratki odgovori – samo da ali ne, dajo malo možnosti za nadaljevanje pogovora in nudijo premalo informacij.
5. Kazanje z rokami brez besedne razlage ali opisa.
6. Pretirana pomoč – najprej ponudimo pomoč, če jo oseba z okvaro vida sprejme, pa jo nudimo le toliko, kolikor jo potrebuje. Na primer če oseba želi prečkati cesto in jo peljemo tri ulice naprej, se lahko zgodi, da oseba ne bo vedela, kje je.

Katere socialne situacije olajšajo začetek pogovora?

1. Omejen prostor, kjer ni veliko ljudi.
2. Ko se dve osebi že pogovarjata.
3. Prisotnost poznanih ljudi.
4. Poznano okolje.

Če želite ponuditi pomoč osebi z okvaro vida, se s svojo hrbtno stranjo dlani rahlo dotaknete hrbtne strani dlani osebe, ki ji želite pomagati in jo vprašate: "Ali potrebujete pomoč?" Tako boste osebi dali vedeti, da govorite z njo, tudi če ne poznate njenega imena.

OHRANJANJE STIKOV

POGOVOR, VKLJUČEVANJE, MEDOSEBNI ODNOSI

KAJ JE TO?

Za otroke z okvaro vida je ohranjanje stikov zaradi odsotnosti vida lahko velik izziv.

Lahko občutijo strah pred svetom videčih vrstnikov in zaradi tega težje naredijo korake iz varnega družinskega okolja in težje vzpostavljajo nove odnose.

Ali pogovor vključuje samo izgovorjene besede?

Med sogovorniki najprej pride do interakcije, ki ne vključuje govornega jezika. Če pomislimo, kako poteka sporazumevanje, vidimo, da to drži za videče vrstnike. Med dojenčki in malčki ter odraslimi, ki zanje skrbijo, se razvijejo številne oblike nebesednega sporazumevanja, še preden se naučijo govoriti prve besede. Izmenjujejo si poglede, nasmeh, tu je tudi široka paleta obrazne mimike, gibov in zvokov. Tovrstno sporazumevanje poteka v obe smeri.

Kakšna je vloga pri spodbujanju sporazumevanja?

Otroci z okvaro vida imajo manj priložnosti za pridobivanje izkušenj s tovrstnim sporazumevanjem kot njihovi videči vrstniki. Če so v interakciji s sodelujočimi, ki vedo, kako izpeljati komunikacijo z njimi, bodo pridobili več tovrstnih izkušenj. Brez primernih partnerjev pri sporazumevanju in izkušenj lahko postanejo pasivni, izločeni in postopoma tudi manj komunikativni.

IZZIVI

Težko ocenijo in razumejo komunikacijsko situacijo, v kateri se nahajajo.

Pri komunikaciji so lahko zadržani in doživljajo stres zaradi pomanjkanja neverbalnih informacij.

Odsotno ali oteženo je nebesedno sporazumevanje. Imajo manj vidnih informacij o področjih, ki so pomembna videčim vrstnikom (moda, filmi, računalniške igrice).

Včasih imajo drugačne interese (npr. manj športa, več IKT).

Otroci z okvaro vida raje vzpostavijo stik z odraslimi, npr. učitelji, spremljevalci, kot z vrstniki.

Pogosto se bolje počutijo v manjši skupini poznanih (vrstnikov) ali v varnem okolju svoje družine in so tako manj motivirani za navezovanje stikov v neznani skupini/okolju.

Včasih sprejemajo videče vrstnike kot pomočnike in manj kot prijatelje/sošolce/sodelavce.

NASVETI

Telesna govorica je pomemben del sporazumevanja. Med pogovorom jih spodbujamo, da so s telesom in obrazom obrnjeni proti sogovorniku.

Otroci z okvaro vida so navajeni, da se jim posveča veliko pozornosti. Poskušajte se izogibati temu in jih spodbujati, da pokažejo zanimanje tudi za druge.

Spodbujajte otroke z okvaro vida, da sodelujejo v skupnih aktivnostih brez spremljevalca, odrasle osebe, kolikor je to mogoče, in tako spodbujate samostojnost.

V aktivnostih naj sodelujejo kot enakopravni član. Ob tem se poskušajte izogibati skrajnostim: da so središče pozornosti, odmaknjeni na stran ali odvisni od drugih.

Naj organizirajo aktivnosti, npr. rojstnodnevno zabavo, tekmo golbala, koncert, obisk gledališke ali filmske predstave, na katero bodo povabili vrstnike.

Tudi oni naj nudijo sošolcem svojo pomoč, npr. z njimi delijo svoje zapiske.

Potrebno jih je vzpodbujati, da z vrstniki delijo svoje znanje IKT, npr. poznavanje hitrih ukazov.

Vedno jih najprej pokličemo po imenu, s čimer nakažemo, da se pogovarjamo z njimi in pridobimo njihovo pozornost.

Pogovarjamo se neposredno z otrokom in ne z njegovimi spremljevalci/asistenti.

Spodbujajte jih, da se udeležujejo različnih aktivnosti in se ne odločajte namesto njih.

Naučite jih prepoznavati zvočne znake, ki nakazujejo, da je čas, da končamo pogovor (tišina, pokašljevanje ...).

Otroci z okvaro vida naj pridobijo čim več izkušenj s komunikacijo in naj se informirajo o aktualnih temah, da razširijo nabor tem za pogovor.

OSEBNI PROSTOR

SPOŠTOVANJE OSEBNEGA PROSTORA,
PRIMERNA RAZDALJA, BESEDA PRED DOTIKOM.

KAJ JE TO?

Osebni prostor je telesna razdalja med dvema osebama. Med pogovorom naj bi osebi stali 50 do 60 cm narazen. Ni primerno, če stojimo oz. pridemo preblizu osebi, s katero govorimo. Med pogovorom z drugo osebo smo vsaj za en korak oddaljeni od nje, med osebama mora biti razdalje vsaj za iztegnjeno roko.

IZZIVI

Otrok z okvaro vida zaradi pomanjkanja vidnih informacij težko oceni primerno razdaljo, na kateri naj bi se pogovarjal z drugo osebo. Če npr. ob otroku z okvaro vida stoji druga oseba čisto tiho, se lahko zgodi, da je otrok z okvaro vida sploh ne bo zaznal v prostoru.

Otrok z okvaro vida ima lahko težavo pri vzdrževanju primerne razdalje do sogovornika. Da bi otrok z okvaro vida sogovornika bolje videl ali slišal, se mu lahko tudi med samim pogovorom preveč približa. Priporočljivo je, da otroci pričnejo usvajati pomen osebnega prostora že zgodaj, nekje med 2. in 3. letom starosti.

Otroci z okvaro vida so običajno radovedni in si željo dotakniti druge osebe oziroma sogovornika. Včasih se otrok s slepoto želi dotakniti osebe ob njem, ker želi preveriti, če je še z njim.

Odrasli so pogosto preveč popustljivi pri vdiranju otrok z okvaro vida v njihov osebni prostor, saj jih ne želijo prizadeti. Kot vse otroke, moramo tudi otroke z okvaro vida naučiti, da spoštujejo osebni prostor drugih.

NASVETI

Otroku z okvaro vida moramo podati povratno informacijo v primeru, da stoji preblizu, in ga prositi, naj se odmakne za kakšen korak. Nekoliko starejše otroke spodbudimo, da si lahko predstavljajo, kot da vsakega človeka obdaja balonček. Pojasnimo, da nihče ne sme vstopati v naš ali otrokov balonček brez dovoljenja.

Spodbudimo odrasle in druge otroke, ki se družijo z otroki z okvaro vida, da za vse veljajo enaka pravila. Povejmo jim, da je prav, če otrokom z okvaro vida povedo, da stojijo preblizu. Vrstniki smejo otrokom z okvaro vida povedati oz. nakazati, da so se jim ti preveč približali. To lahko naredijo z iztegnjeno roko pred seboj in jim tako na vljuden način pokažejo primerno razdaljo med pogovorom. Včasih pride do situacije, ko se mora otrok z okvaro vida približati osebi, predmetu, dogajanju, da bi bolje videl, zato mora prej vprašati za dovoljenje. Prav tako morajo videči vrstniki otroka z okvaro vida vprašati za dovoljenje, preden se ga dotaknejo.

Otroka z okvaro vida naučimo, kako prositi za dovoljenje, preden se koga dotakne: "Všeč mi je tvoja ogrlica, jo lahko potipam/pogledam?" Spodbudite tudi druge, naj jih otrok z okvaro vida vedno vpraša za dovoljenje, preden vstopi v njihov osebni prostor.

Naučimo otroka z okvaro vida uporabe primerne besedišča, s katerim preveri, ali je nekdo še v bližini in kaj počne. "Si/ste še tukaj?" je čisto primerno vprašanje. Če otrok z okvaro vida neprestano ponavlja to vprašanje, potem se je potrebno z njim pogovoriti in odkriti nove načine, ki lahko vključujejo pozorno poslušanje ali drugačne vrste vprašanj.

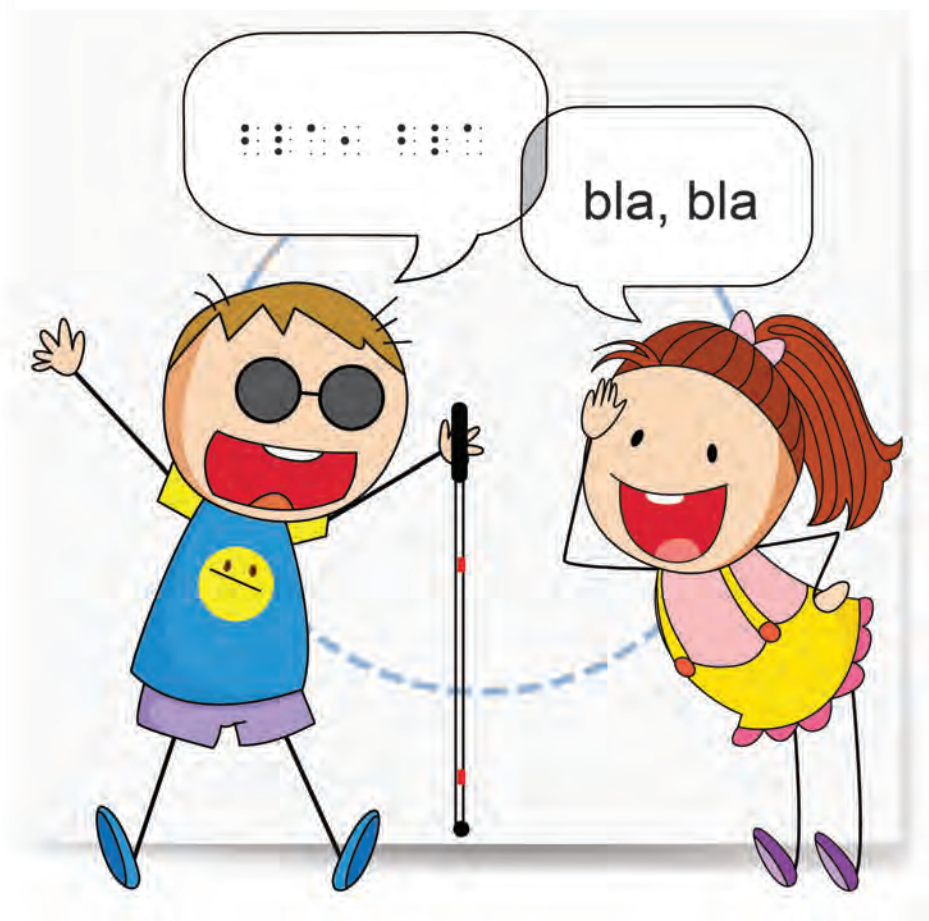
Opozorimo odrasle in druge otroke, naj otroku z okvaro vida povedo, preden zapustijo pogovor, igro ali prostor, na primer: "Maja, zdaj grem do igralnice."

Napovemo dotik. Osebam z okvaro vida je lahko nepričakovan dotik izredno neprijeten, zato prej vprašamo oz. ga naznamimo, na primer: "Maja, ali ti lahko zavežem predpasnik?"

BESEDNO SPORAZUMEVANJE

VLJUDNOSTNI IZRAZI, DVOSMERNI POGOVOR,
NARAVNI POTEK GOVORA

KAJ JE TO?

Besedno sporazumevanje se nanaša na vrsto sporazumevanja, ki vključuje uporabo jezikovnih znakov (črke in foneme). To pomeni, da nujno zahteva uporabo pisnih ali ustnih besed ali izrazov. Preko besednega sporazumevanja si ljudje izmenjujemo informacije, mnenja, izražamo čustva itd.

Je zelo pomembno za socialni razvoj vsakega posameznika.

Področja besednega sporazumevanja:

- razločen in jasen govor,
- pozorno poslušanje govorca,
- primerno dolg odgovor ali govor,
- primerna uporaba knjižnega/pogovornega jezika/narečja,
- vikanje,
- tikanje,
- izražanje želja,
- izražanje hvaležnosti,
- sledenje pogovoru,
- opravičilo,
- priprava na določeno temo,
- sprejemanje pomoči,
- prositi za pomoč,
- pozdravljanje,
- predstavljanje sebe z osnovnimi podatki.

IZZIVI

Otroci z okvaro vida, ki so vključeni v pogovor, pogosto govorijo veliko več kot ostali; premalo poslušajo sogovorca, večkrat segajo v besedo ali pa se ne držijo določene teme. Pogosto pozabijo na zahvalo ali opravičilo ali pa jo pretirano/neprimerno uporabljajo in izgubi pomen. Omenjeno je povezano s težavami pri prepoznavanju nebesednega sporazumevanja.

Otroke z okvaro vida učimo, da:

1. se zahvalijo za nasvet, darilo, odgovor na zastavljeno vprašanje,
2. izrazijo prošnjo z besedo prosim,
3. govorijo jasno, z ustrezno jakostjo,
4. sledijo tematiki pogovora s pozornim poslušanjem,
5. ustrezno pozdravijo, ko pridejo/zapustijo prostor,
6. se opravičijo, če naredijo nekaj narobe,
7. odgovorijo na zastavljeno vprašanje,
8. se izogibajo dolgim monologom,
9. se pripravijo na določeno temo pogovora, kadar je to možno,
10. pri pogovoru upoštevajo interese sogovorca,
11. ustrezno uporabljajo vikanje/tikanje,
12. ustrezno uporabljajo pogovorni/knjižni jezik,
13. ne govorijo neprimernih besed,
14. ne žalijo sogovornika,
15. se pri pogovoru izmenjuje poslušanje sogovorca in naš govor.

NASVETI

Pogovor je izmenjava mnenj in misli. Otroka z okvaro vida je potrebno naučiti, da pogovor ni le poslušanje ali govor ene osebe, temveč se govorniki izmenjujejo.

Z vprašanjem o neki temi pokažemo zanimanje za sogovorca, damo pobudo sogovorniku, da spregovori in ne govorimo le mi.

Ko se pogovarjamo, gledamo sogovorca in smo s celim telesom obrnjeni proti njemu.

Pomembno je, da pozorno poslušamo osebo, s katero govorimo.

Ko govori druga oseba, je ne prekinjamo.

Če želimo nekaj povedati, počakamo na primeren trenutek. Lahko začnemo na primer tako: "Smem nekaj dodati/ob tem se mi je utrnilo/spomnil sem se ..."

Ko govorimo, pazimo, da je naš govor primerno dolg. Če za nekaj trenutkov utihnemo, ima sogovorec možnost, da odgovori.

NEBESEDNO SPORAZUMEVANJE

OBRAZNA MIMIKA, KRETNJE, PARAJEZIK

KAJ JE TO?

Sporazumevanje vsebuje besedno in nebesedno izražanje. Potek socialne interakcije vsebuje širok spekter nebesednih sporočil, ki jih moramo znati prepoznati in razumeti. Z drugimi besedami, to kar izražamo s telesom, je enako pomembno kot izrečene besede. Način, kako med pogovorom poslušamo, gledamo, se premikamo ali odzovemo, sogovorniku pove, ali nas zanima, ali smo pri pogovoru iskreni in kako se počutimo ob temi pogovora.

Če so nebesedni znaki usklajeni z govorjenimi besedami, se pri socialni interakciji okrepi jasnost sporočila, zaupanje med sogovornicema in navsezadnje tudi medosebni odnos.

Nebesedno sporazumevanje vključuje:

- obrazno mimiko,
- kretnje (premiki rok, nog, kimanje),
- telesno držo,
- očesni stik,
- parajezik (ritem govorjenja, intonacija, ton glasu),
- osebni prostor,
- telesne odzive na čustva, ki jih doživljamo,
- osebni izgled (na primer primerna obleka, urejenost, osebna higiena).

IZZIVI

Otroci z okvaro vida ne morejo ali težje prepoznavajo in razumejo nebesedno sporazumevanje, saj se veščine neverbalnega sporazumevanja učimo spontano z

opazovanjem drugih. Ker socialna interakcija temelji na opazovanju in razumevanju nebesednih odzivov drugih, se lahko zgodijo različne nerodnosti v sporazumevanju otroka z okvaro vida:

- otrok z okvaro vida lahko zelo dolgo časa govori, ne da bi dal sogovorniku besedo,
- lahko govori z glavo obrnjeno navzdol in telesom obrnjenim stran od sogovornika,
- če ne ve, da oseba govori njim, se lahko sogovorniku zdi, da jih pogovor ne zanima,
- težje sledi pogovoru, v katerega je vključenih več oseb,
- informacije, ki si jih sogovorniki sporočajo med seboj brez besed, so osebam z okvaro vida nedostopne.

Otroci z okvaro vida potrebujejo dodatno podporo pri razumevanju tega, kaj posamezna nebesedna vedenja v interakciji pomenijo ter iskrene povratne informacije o tem, kako se drugi odzovejo na njihova vedenja in katera so, glede na njihovo kulturo in situacijo, sprejemljiva.

Pri poučevanju otrok z okvaro vida o nebesednem sporazumevanju bi lahko bil prvi korak osredotočen na parajezik. Gre za slušni vidik nebesednega sporazumevanja in je za osebe z okvaro vida lažje razumljiv. Preko igre vlog ali aktivnega poslušanja se lahko otrok nauči, kaj lahko pomeni visok ali nizek ton glasu, hiter ali počasen govor, oziroma kako zveni in govori oseba, ki je z dolgočasna, žalostna, vesela ali jezna.

NASVETI

Pri **nebesednem sporazumevanju** otroke z okvaro vida naučimo:

1. S celim telesom in obrazom se obrnemo proti osebi, s katero govorimo.

To pomembno socialno veščino učimo in spodbujamo pri otrocih, tudi če gledajo s perifernim vidom ali imajo kompenzatorno držo glave.

2. Če je možno, osebo gledamo v oči.

Z besedami lahko usmerjamo premike oči, da otrok osvoji položaj svojih oči, ki omogoča optimalni očesni stik.

Očesni stik lahko spodbujamo tako, da govorec uporablja na primer močno kontrastne okvirje očal. Razložimo, da med pogovorom lahko tudi umaknemo pogled, vendar ga nato zopet vzpostavimo.

Pri fotografiranju lahko s kontrastnimi barvami označimo mesto kamere, ki spodbuja usmerjanje pogleda v določeno smer, kar je kasneje vidno na sliki.

3. Upoštevamo osebni prostor sogovorca.

Pogosto se otroci z okvaro vida zaradi boljšega opazovanja osebe, s katero govorijo, postavijo preblizu in s tem vdrejo v sogovornikov osebni prostor. O tem se je potrebno pogovoriti in razložiti, kakšna je primerna razdalja do sogovorca.

4. Prikimamo, ko je odgovor pritrdilen.

5. Odkimamo, ko odgovor ni pritrdilen.

Naučimo jih, da lahko na vprašanja z odgovori da, ne ali ne vem odgovorijo tudi brez besed in jim pokažemo, kako te kretnje izgledajo.

6. Pozorno poslušamo sogovorca.

Otroke naučimo, da lahko v znak pozornega poslušanja občasno rahlo pokimajo. Če otroci z okvaro vida segajo v besedo, je potrebno opozoriti, da lahko z rahlim dvigom roke nakažejo, da želijo na tej točki pogovora kaj dodati. Naučimo da, v kolikor sogovornik vseeno nadaljuje z govorjenjem, počakajo na konec njihovega govora in nato povejo svoje mnenje ali pripombo. ("Pomislimo na druge - nihče ne mara, če nas nekdo stalno prekinja.").

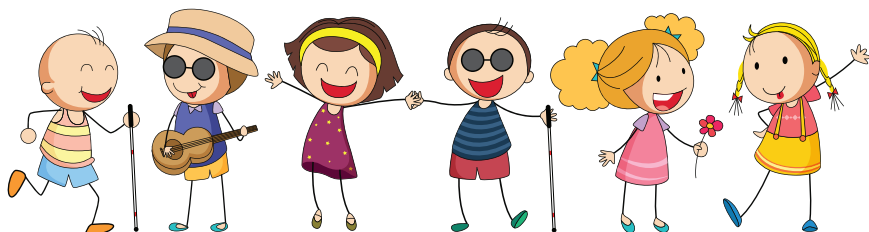
7. Oblečemo primerna oblačila.

Izbira oblačil je za osebe z okvaro vida lahko velik izziv. Otroke naučimo, da za različne priložnosti izberemo primerna oblačila oz. kombinacije le-teh, ki si jih lahko tudi primerno označijo ali spravijo v omari. Pomembno je tudi, da se z otroci pogovorimo o barvnih kombinacijah, stilu oblačenja in kako pomembno je, da naredimo dober vtis z osebnim izgledom.

8. Poskrbimo za osebno higieno.

Osebna higiena pomeni redno skrb in urejanje obraza, celotnega telesa, nohtov, oblačil, s čimer preprečujemo okužbe ter se boljše in samozavestnejše počutimo. Razložiti moramo, da pri sporazumevanju sogovorniki to opazijo. Spodbujamo otroke z okvaro vida, da samostojno vprašajo po svojem izgledu na primer ali imajo po obroku kaj med zobmi? Prav tako ni nič narobe, če sogovorec ali kdo drug otroka opozori, da ima na primer na majici

madež ali majico narobe oblečeno. Prav tako se moramo pogovarjati o neprimernosti vrtanja po nosu, ušesih, dotikanja intimnih delov v javnosti.

EMPATIJA IN ČUSTVA

ČUSTVA, ČUSTVENA INTELIGENTNOST,
SOČUTJE, SOCIALNE ZGODBE

KAJ JE TO?

Empatija je sposobnost, ki nam omogoča, da se postavimo na mesto drugega človeka in razumemo njegovo situacijo. To je sposobnost zaznavanja čustev drugih ljudi, skupaj z zmožnostjo predstavljanja, kaj kdo drug morda misli ali čuti, ali preprosto, da smo se sposobni "postaviti v čevlje nekoga drugega".

Empatija je močno povezana s sočutjem. To pomeni, da lahko razumemo, kaj človek čuti. S sočustvovanjem lahko razumemo ali si predstavljamo, zakaj, kaj in kako nekdo preživlja ali doživlja različne dogodke in čustva. Empatija je občutek, ki presega sočutje. Za empatijo so značilni solidarnost, prijaznost in odsotnost sodbe. Empatija je sposobnost, da svet vidimo takšnega, kot ga vidijo drugi, da ne obsojamo, da razumemo občutke druge osebe in sporočamo razumevanje občutkov te osebe, ne da bi morali čutiti isto. Empatično vedenje pomeni še korak dlje od empatije in sočutja. Ko se vedemo empatično, prepoznamo bolečino (tj. sočutje), začutimo bolečino drugega (tj. empatijo), nato pa po svojih najboljših močeh olajšamo trpljenje. Omejeno ali odsotno zaznavanje vidnih informacij med socialnimi interakcijami, kot so očesni stik, izrazi obraza, geste, združena vidna pozornost, so ključni vzroki za upočasnjjen razvoj teorije uma, empatije in čustvene inteligence otrok z okvaro vida.

Vrste empatije

Obstajata dve vrsti empatije: 1. "afektivna empatija", ki se nanaša na občutke in čustva, ki jih dobimo kot odgovor na čustva drugih; 2. "kognitivna empatija", ki se nanaša na našo sposobnost prepoznavanja in razumevanja čustev drugih ljudi.

IZZIVI

Otroci z okvaro vida imajo lahko težave pri:

- razumevanju, da je otrok z okvaro vida ločen od drugih ljudi v zgodnji fazi razvoja,
- razvijanju in vzdrževanju različnih oblik združene pozornosti v zgodnji fazi razvoja,
- prepoznavanju lastnih čustev in čustev drugih,
- prikazovanju čustev preko telesne mimike, gest ali vedenja,
- razumevanju in zavedanju, da imajo ljudje lahko drugačna čustva, vrednote, prepričanja in pogled na svet,
- obvladovanju lastnih čustvenih odzivov,
- sočustvovanju in vživljanju v čustva druge osebe ter predvidevanju, katera dejanja bi pripomogla k boljšemu počutju druge osebe,
- prepoznavanju ali razumevanju motivov druge osebe,
- razumevanju razmerij med družbenimi pričakovanji in posledicami (tako pozitivnimi kot negativnimi),
- razvoju veščin sodelovanja.

NASVETI

Naučimo otroke z okvaro vida, da so pozorni na telesno govorico. Učimo jih aktivnega poslušanja, s katerim lažje prepoznajo nebesedna sporočila drugih, na primer ton glasu, glasnost, poudarjene besede, vzorci dihanja ipd.

Ozaveščamo otroke z okvaro vida, da prepoznavajo lastna čustva: ko otroci z okvaro vida pokažejo pozitivna ali negativna čustva, se pogovorimo o tem, kako se počutijo ter ozavestimo in poudarimo njihova čustva. Npr., če jočejo, rečemo: "Zdiš se žalosten, ker ..."

Vedenje otrok z okvaro vida povežemo z njihovimi čustvi, da lažje razumejo odnos med vzrokom in posledico. Npr. "Miha je žalosten, ker je Žan vzel belo palico. Kaj bi lahko pomagalo, da bi se Miha počutil bolje?".

Otroke z okvaro vida učimo, kako se "postaviti v čevlje drugega", npr. "Kako mislite, da se Miha počuti? Zakaj je žalosten? Kako bi mu lahko pomagali?".

Uporabljamo socialne zgodbe, kot metodo, ki razloži povezavo med vzrokom in dejanjem v različnih socialnih situacijah na otroku prijazen način, preko kratkih zgodb. Pomembno je, da te zgodbe povežemo z otrokovimi lastnimi izkušnjami.

Ustvarjamo "vzdušje empatije" v razredu ali skupini, ki otroke z okvaro vida spodbuja k empatiji in razumevanju ostalih oseb, s katerimi se srečujejo. Npr.: "To je bilo zelo prijazno od vas, da ste pomagali sošolcu, ko je izgubil knjigo."

TELESNA DRŽA

POMANJKANJE VIDNE KONTROLE, ZAVEDANJE TELESNA,
TELESNA AKTIVNOST

KAJ JE TO?

Za optimalno delovanje organizma morajo biti vsi deli telesa v pravilnem položaju glede na ostale ter glede na silo težnosti, ki nanje deluje. Med stojo, sedenjem, hojo ali ležanjem sila težnosti vpliva na sklepe, tetive in mišice. Pri pravilnem položaju se sila težnosti enakomerno razporedi in noben del telesa ni preobremenjen.

Pravilen položaj telesa:

- omogoča lažje gibanje,
- uravnoveša moč in gibljivost mišic,
- omogoča pravilen položaj hrbtenice,
- spodbuja delovanje notranjih organov,
- nas prikaže kot bolj samozavestne in zdrave posameznike.

IZZIVI

Primeri telesne drže otrok z okvaro vida:

- nekateri hodijo po celih stopalih ali po prstih,
- lahko obrnejo ušesa v smeri zvoka, in pri tem ne hodijo z glavo obrnjeno v smeri hoje,
- pri stanju ali sedenju lahko gledajo navzdol, tako da se brada približa prsnemu košu,
- z zgornjim delom telesa se naslanjajo na mizo,
- lahko imajo sključeno držo,
- lahko naslanjajo glavo na brajev stroj,
- med pogovorom niso obrnjeni k sogovorniku.

Neustrezna drža lahko videčim vrstnikom daje vtis, da otrok z okvaro vida med poukom spi, ni pozoren, se ne počuti dobro ali je nedostopen.

NASVETI

Z uporabo bralne mizice ali dvižne mize pri pouku prispevamo k pravilni telesni drži otrok z ostanki vida pri sedenju in šolskih aktivnostih na delovni površini (npr. branje, pisanje).

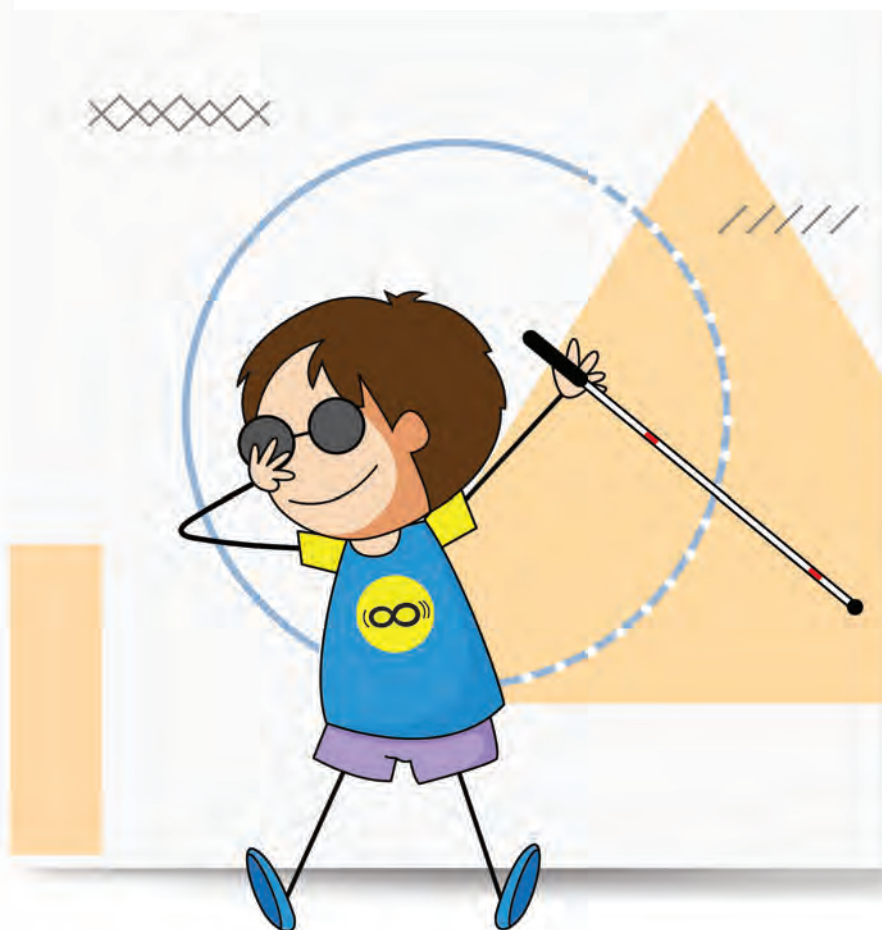
S pomočjo učitelja športa ali fizioterapevta:

- jim omogočimo redno ali občasno fizioterapijo,
- jim omogočimo skupinsko ali individualno gibalno terapijo,
- jim omogočimo ustrezne športne aktivnosti: goallball, plavanje, boksanje, tek z vrstniki, showdown,
- jim omogočimo glasbeno terapijo ali učenje družabnih/ljudskih plesov.

STEREOTIPNA VEDENJA

NEOBIČAJNO VEDENJE, NEVARNO,
PREPREČEVANJE ALI PREUSMERJANJE

KAJ JE TO?

Stereotipno vedenje je gibanje telesa ali dela telesa, ki je družbeno nesprejemljivo. V naši kulturi je na primer primerno, če med sedenjem zibamo nogo naprej in nazaj, ni pa primerno, da med sedenjem zibamo zgornji del telesa naprej in nazaj.

Stereotipna vedenja pogosto opazimo pri otrocih z okvaro vida.

Človeška telesa imajo višek energije. Če se ne gibljemo po prostoru, če smo na enem mestu ali sedimo, se pogosto prestopamo, med govorom uporabljamo geste, zibamo noge in izvajamo druge oblike socialno sprejemljivega gibanja.

Pogoste oblike stereotipnih vedenj pri otrocih z okvaro vida:

- pritiskanje s prsti v oko,
- vrtenje glave,
- zibanje zgornjega dela telesa,
- kriljenje z rokami,
- tresenje z rokami,
- poskakovanje, vrtenje, poskok na mestu,
- hitro dotikanje palca in kazalca,
- dviganje in spuščanje na nožne prste, stoja na prstih,
- vstopanje v posameznikov osebni prostor,
- iskanje in vzdrževanje prekomernega telesnega stika.

Pojavi se lahko tudi kombinacija različnih stereotipnih vedenj.

IZZIVI

Stereotipna vedenja se lahko okolici zdijo nenavadna, čudna ali včasih šokantna in vodijo do napačnih zaključkov, da gre za otroka z motnjo v duševnem razvoju.

Določena stereotipna vedenja so lahko zdravju škodljiva in nevarna, saj lahko pride do poškodb. Otrok z okvaro vida se lahko ne zaveda, da njegovi vrstniki ne izvajajo podobnih oblik vedenja.

NASVETI

Pomembno je, da odpravljamo ali preusmerjamo stereotipna vedenja že v zgodnjem starostnem obdobju, saj takrat oblikujemo vedenjske vzorce posameznikov.

Treba je postaviti jasna pravila in načine, kako ravnati v primeru stereotipnih vedenj za učence, starše in učitelje.

O stereotipnih vedenjih se moramo z otroki pogovarjati in jim pojasniti posledice; na primer potiskanje oči lahko povzroči poškodbe, zibanje in vrtenje pa lahko poškoduje mimoidočega.

Manj ustrezna stereotipna vedenja skušamo nadomestiti z bolj družbeno sprejemljivimi.

V nekaterih primerih priporočamo nošenje očal, da onemogočimo pritiskanje na oči.

ZVOČNI OPIS

KRATKO, OBJEKTIVNO, ZVOČNI OPIS,
AVDIODESKRIPCIJA

KAJ JE TO?

Opis situacij in okolij pomaga osebam z okvaro vida razumeti, kaj se dogaja okrog njih in omogoča razumevanje doživetih izkušenj. Če imajo osebe z okvaro vida informacije o okolici, se lažje vključujejo v aktivnosti vsakdanjega življenja in so bolje opremljeni za interakcijo z drugimi.

Zvočni opis se lahko izvaja v različnih okoljih, npr. na športnih dogodkih, v kinu, v gledališču, v kavarni ali v trgovskem centru. Opisujemo tiho, podajamo samo ključne informacije. Le dober opis lahko približa izkušnjo osebe z okvaro vida izkušnjam videčih.

Zvočni opis ima pomembno vlogo tudi pri orientaciji in mobilnosti. Ko želimo razložiti novo ali neznano pot znotraj stavbe ali v njeni okolici, moramo biti zelo jasni, saj lahko napačne informacije vodijo do zmede ali neuspeha. Posledica tega je lahko nižja samozavest osebe z okvaro vida, ki privede do manjše neodvisnosti.

Katere vrste opisov poznamo?

Opisi so lahko objektivni ali subjektivni. Zvočni opisi so lahko vnaprej pripravljeni ali se godijo spontano. Lahko so namenjeni samo eni osebi ali skupini ljudi in jih je mogoče izvajati v živo ali preko različnih avdio sistemov.

Na kakovost opisa vplivajo različni dejavniki. Nekatere opise, kot je opis poti, ki se jo bo učil otrok z okvaro vida, pripravimo vnaprej. Opis dogodka, ki se dogaja v tem trenutku v šolski jedilnici, je lahko le spontan.

Umetniška dela moramo opisovati čim bolj objektivno, da si jih osebe z okvaro vida lahko interpretirajo same.

IZZIVI

Eden največjih izzivov pri opisovanju je kako, biti objektivni. Če poznamo vsebino tega, kar opisujemo, pogosteje govorimo o elementih, za katere vemo, da so pomembni. Na ta način lahko vplivamo na ustvarjanje predstav pri otrocih z okvaro vida.

Otrokom z okvaro vida lahko nesistematičen opis predstavlja velik problem. Če, na primer, opis scenografije preskakuje od desne proti levi, od tal proti stropu, si je to veliko težje predstavljati v primerjavi z opisom, ki sistematično sledi elementom.

Izziv za opisovalca je tudi, kako čim dlje ostati zanimiv za poslušalca. Če smo dve uri v gledališču in gledamo gledališko predstavo, moramo spretno opisovati, tako da se naši opisi ne ponavljajo, uporabljamo različne metafore in primerjave. Spremenimo lahko tudi intonacijo in jakost glasu. Če je na odru glasno dogajanje, to opisujemo nekoliko bolj glasno in veselo, če je dogajanje skrivnostno, ga opisujemo tišje in prestrašeno.

V našem okolju je veliko informacij. Ko opisujemo otrokom z okvaro vida, včasih ni mogoče opisati vsega. V teh primerih moramo skrbno izbrati, katere informacije bomo posredovali. Odločitev, kaj je koristna in kaj nekoristna informacija, je včasih zahtevna.

NASVETI

Pri opisovanju moramo biti natančni. Če nekaj omenimo, moramo to razložiti. Otroci z okvaro vida včasih poznajo besede, vendar ne razumejo pomena teh besed.

Uporabimo poznane metafore ali primerjave. Mlajšim otrokom lahko velikost razložimo na različne načine, na primer rečemo "velik kot dlan", "dolga kot avto", "visoka kot vrata". Na tak način si otrok z okvaro vida lažje ustvari predstavo o novem pojmu preko pojmov ali predmetov, ki jih pozna.

Vrstni red opisa. Začnemo opisovati počasi od leve proti desni in smo temeljiti, tako da med opisom ne preskakujemo naprej in nazaj.

Pri opisovanju, če je mogoče, vedno preverimo, ali otrok razume naš opis. Če nas ne razume, poskusimo opisati na drugačen način ali z drugimi besedami.

Pri opisovanju nove poti opišemo vsak orientir, ki je pomemben za učinkovito orientacijo in mobilnost ter predstavlja ključne točke na poti, na primer vrata, sprememba v nivoju tal, ograja itd. Pri urjenju moramo vedno znova uporabljati enake orientirje in opise. Na koncu opisa preverimo, ali se otrok z okvaro vida spomni vseh delov poti.

Naj bo opis kratek in natančen, otroku z okvaro vida pa nudimo dovolj časa, da informacije usvoji in jih interpretira.

INFORMACIJE O SEBI

PREDSTAVITEV, STANJE VIDA, IGRA VLOG,
SAMOZAGOVORNIŠTVO

UVOD

Prvi korak k razumevanju in sprejemanju okvare vida je poznavanje lastne diagnoze. To je praviloma dlje časa trajajoč proces, kjer nudimo otroku z okvaro vida ustrezno pomoč in podporo. Poznavanje lastnega stanja spodbuja sposobnosti samozagovorništva in otroku omogoči izmenjavo informacij z drugimi o lastnih posebnih potrebah.

Otroka z okvarami vida učimo:

- kako predstaviti svojo okvaro vida ljudem, s katerimi prihaja v stik,
- zavedanja, da zaradi okvare vida spada med otroke s posebnimi potrebami,
- zavedati se izzivov, s katerimi se sooča in oblikuje samozavest, da se o tem pogovarja, na primer o težavah, na katere naleti pri samostojnem gibanju v razredu,
- predstaviti pripomočke, ki jih uporablja,
- predstaviti potrebne prilagoditve, na primer povečan tisk, dodatna osvetlitev, brajica,
- primerne odziva na neželene reakcije ljudi;
- da odgovarja na vprašanja vrstnikov, ki so povezana z okvaro vida,
- demonstracije hoje z belo palico (če jo uporablja) ali hoje z videčim vodičem,
- vzajemne pomoči vrstnikom.

IZZIVI

Otroci z okvaro vida pogosto zanikajo svoje težave in jih ignorirajo. Trudijo se biti čim bolj podobni svojim vrstnikom, da bi se vklopili v družbo, ne glede na težave, s katerimi se dnevno srečujejo.

Zaradi nepoznavanja in nerazumevanja lahko pride do napačne razlage vedenja, potreb in zmožnosti otroka z okvaro vida. Zaradi tega imajo lahko drugi nižja pričakovanja glede njihovih akademskih in socialnih veščin.

Nasloviti je treba tudi stereotipna prepričanja ljudi o izgledu in vedenju oseb z okvaro vida. Eno izmed prepričanj je tudi, da osebe s slepoto vidijo temo, vendar pogosto se ob neposrednem stiku izkaže, da imajo ostanke vida, ki jih zelo dobro uporabljajo.

NASVETI

Otroci z okvaro vida naj podajanje informacij o sebi vadijo najprej s strokovnim delavcem ali drugo odraslo osebo in šele nato v skupini vrstnikov. Skozi pogovor ali igro vlog vadijo socialne situacije, pri katerih je potrebna določena pomoč.

Otrok pripravi kratko predstavitev o sebi za svoje sošolce, kjer na enostaven način spregovori o okvari vida, močnih in šibkih področjih itd.

Igra vlog je lahko zelo uporabna za pripravo na različne situacije, kot so: razgovori za službo, nakupovanje v trgovini, spoznavanje novih ljudi na družabnih dogodkih ...

Med igro vlog s strokovnim delavcem mora otrok z okvaro vida spoznati čim več različnih možnih vprašanj, odgovorov, komentarjev. Pridobiti mora veliko povratnih informacij o svojem vedenju v različnih socialnih situacijah, zagotoviti se mu mora veliko priložnosti za vajo.

Naštete aktivnosti bodo zagotovile tudi veliko priložnosti za urjenje samozagovorništva, ki bo pripomoglo k boljši samozavesti in samospoštovanju otroka z okvaro vida.

Pomembno je tudi, da starši otrok z okvaro vida razumejo, kako pomembno je spodbujati otroka, da spregovori o svoji okvari vida in da vadi socialne veščine doma in v šoli. Učitelji so lahko dober vir informacij o različnih igrah vlog, ki jih starši izvajajo doma in so prilagojene starosti otrok, njegovim sposobnostim in okvari vida. Staršem moramo razložiti, da so socialne veščine pomembne za samostojno odraslo življenje, na primer pridobivanje prijateljev, podpornih mrež, neodvisnosti, vzdrževanje duševnega zdravja, pridobivanje in vzdrževanje zaposlitve.

VIRI IN LITERATURA

Goharrizi, Z. E. (2010). *Blindness and Initiating communication*.

Douglas, W. (2008). Initial Interaction. *The International Encyclopedia of Communication*.
doi:10.1002/9781405186407.wbieci033

Knapp, M. L. in Hall, J. A. (2010). *Non-Verbal Communication in Human Interaction*.

Berger, C. R. in Calabrese, R. J. (1975). Some explorations in initial interaction and beyond: Toward a developmental theory of interpersonal communication. *Human Communication Research*, 1, 99-112.

Knapp, M., Wiemann, J. M., in Daly, J. A. (1978). Nonverbal communication: issues and appraisal. *Human communication research*, 4(3), 271–280. Doi:10.1111/j.1468-2958.1978.tb00616.

Berger, C. R. (1979). Beyond initial interaction: Uncertainty, understanding, and the development of interpersonal relationships. *Journal of Language and social psychology*, 6, 1–62.

Berger, C. R. in Bradac, J. J., (1982). *Language and social knowledge: Uncertainty in interpersonal relations*.

Higginbotham, D. J., Mathy-Laikko, P., in Yoder, D. E. (1988). Studying conversations of augmentative systems users. V L. Bernstein (ur.). *The vocally impaired: Clinical practice and Research*, 265–294.

Rot, P. (2018). *Avdio deskripcija kot prilagoditev za osebe s slepoto in slabovidnostjo*. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.

- Kosi, M. (2009). Poslovni bonton. [Diplomsko delo, B&B Višja strokovna šola, Kranj]. https://bb.si/f/docs/diplomska-dela/kosi_marjeta-poslovni_bonton_0.pdf
- Sak-Wernicka, J. (2014). The effect of nonverbal cues on the interpretation of utterances by people with visual Impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 108(2), 133–143. <https://doi.org/10.1177/0145482X1410800205>
- Sharkey, W. F., Asamoto, P., Tokunaga, C., Haraguchi, G., in McFaddon-Robar, T. (2000). Hand gestures of visually impaired and sighted interactants. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 94(9), 549–563. <https://doi.org/10.1177/0145482X0009400902>
- Stiteley, J. (n.d.). Effective von-verbal communication without vision. The Seeing Eye, Inc. <https://prcvi.org/media/1107/effective-nonverbal-communication.pdf>
- Subihi, A. S. (2013). Non-verbal communication patterns among visually impaired individuals aged 3–26 years. *International Interdisciplinary Journal of Education* 2(6), 591–600. http://www.iijoe.org/v2/IIJOE_05_06_02_2013.pdf
- FamilyConnect (13. 3. 2017). Delayed communication development in blind and visually impaired children. <https://familyconnect.org/blog/familyconnect-a-parents-voice/familyconnects-latest-article-series-delayed-communication-development-in-blind-and-visually-impaired-children-2/>
- Kresnik, Š. (6. 6. 2019). Neverbalna komunikacija. Inštitut za neodvisnost. <https://neodvisnost.si/neverbalna-komunikacija/>

Center IRIS
Center za izobraževanje, rehabilitacijo,
inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne
Langusova ulica 8, 1000 Ljubljana

SMILE!

Ljubljana, 2021